

Д.Г.Рахимова
ТДЮИ стажер-тадқиқотчи-изланувчиси

ТАМОМ БЎЛМАГАН ЖИНОЯТ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ЖИНОЯТ СОДИР ЭТИШ БОСҚИЧЛАРИДАН ФАРҚЛИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг мақсади- ҳуқуқий давлатни шакллантириш, қонунийлик ва адолатни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари таъминланишига эришишдан иборат. Ижтимоий хавфли тажовузларни олдини олиш ва унга нисбатан қарши курашни таъминловчи ҳуқуқий давлатнинг бир элементи сифатида жиноят қонуни ҳам қонунийлик ва адолатни таъминлашда асосий вазифани бажаради. Янги ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши, иқтисодий тубдан ислох қилиниши, ҳуқуқий давлатни барпо этиш ғояси янги Жиноят кодекси қабул қилинишини тақозо этди. Унда жиноят содир этиш босқичлари атамасидан умуман воз кечган ҳолатда, жиноятларнинг тугалланиш вақтига асосан, улар 2 гуруҳ (тамом бўлмаган ва таъминланган жиноятлар)га ажратилди. Бироқ амалдаги жиноят қонунида таъминланган жиноят содир этиш босқичлари берилмаган. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 6-боби “Таъминланган жиноятлар” деб номланади. Унда таъминланган жиноятларнинг тури сифатида жиноятга тайёргарлик кўриш ва жиноят содир этишга суиқасд қилиш тушунчалари белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 25-моддасига мувофиқ, шахснинг қасддан қилинадиган жиноятни содир этиш ёки яшириш учун шарт-шароит яратувчи қилмиши ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра содир этилиши бошлангунга қадар тўхтатилган бўлса, бундай қилмиш жиноятга тайёргарлик кўриш деб топилади, қасддан содир этиладиган жиноят бошланиб, шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра охирига етказилмаган бўлса, жиноят содир этишга суиқасд деб топилади.

Жиноятларнинг тугалланишига кўра турларга ажратиш орқали қонун чиқарувчи жиноятларнинг таъминланган жиноят ва таъминланган жиноятларнинг ўртасида аниқ чегара белгиланмаганлиги, ўз навбатида уларни тушунишда чалкашликка олиб келди. Аслида жиноят содир этиш босқичлари тушунчаси, турлари ва босқичларнинг таъминланган жиноятлардан фарқи хусусида олимлар томонидан турлича фикрлар билдирилган.

Хусусан, профессор М.Х. Рустамбаев таъминланган жиноятларга қуйидагича таъриф берган. “Таъминланган жиноят (тайёргарлик кўриш ва суиқасд) конкрет жиноят таркиби белгиларида назарда тутилган хатти-ҳаракатларни тўлиқ бажармаслик ёки жиноий оқибатларнинг келтириб чиқармаслик билан тавсифланади”¹.

Л.Л.Кругликовнинг фикрига кўра, “Таъминланган жиноятлар аниқ жиноят таркиби белгиларида белгиланган ҳаракатларни тўла равишда бажармаслик ёки жиноий оқибатнинг мавжуд бўлмаслиги билан

тавсифланади”². М.П.Редин “Таъминланган жиноят жиноий мақсадни амалга оширишга йўналтирилган жиноятга тайёргарлик кўриш ва уни амалга ошириш босқичларида шахснинг ўзига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра тўхтатилган фаолияти бўлиб ҳисобланади”³ деб таъкидлаган бўлса, Г.В. Назаренко эса “Таъминланган жиноят шахснинг ҳошия иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра ёки жиноятдан иштиёрий қайтиш натижасида охиригача етказилмаган қасддан содир этилган қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик)”⁴ деб ва таъминланган жиноятларни 3 гуруҳга бўлади: жиноятга тайёргарлик кўриш, жиноятга суиқасд ва ўзининг жиноий мақсадини амалга оширишдан узил-кесил иштиёрий қайтиш.

Бугунги кунда жиноят ҳуқуқи назариясида таъминланган жиноятларнинг моҳиятини тушуниришда янги йўналиш шаклланимоқда. Масалан, баъзи рус олимларининг фикрича, “таъминланган жиноят жиноий фаолият ривожланишининг у ёки бу босқичида тўхтатилган фаолиятдир”⁵. А.И. Ситникова “Таъминланган жиноятлар сифатида шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра тўхтатилган қасддан содир этилган қилмиш ҳамда жиноятга тайёргарлик кўриш ва суиқасдда ўз иштиёрига кўра тўхтатилган жиноий фаолият”⁶ни назарда тутган. Олимнинг мазкур таърифи амалдаги таъминланган жиноятнинг таърифига мутлақо зид. Чунки қонун чиқарувчи таъминланган жиноятларнинг мажбурий элементи сифатида шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра тўхтатилганлик белгисини кўрсатиб ўтган.

И.С.Тишкевич таклиф қилган қуйидаги таърифни келтириш, бизнингча, ўринли бўлади: “Таъминланган жиноят деганда, қасддан амалга оширилаётган шундай бир ижтимоий хавфли фаолиятни тушуниш лозимки, унда жиноятнинг объектив томони тўлиқ ривожланмагани туфайли жиноят таркиби белгиларидан бир қисминигина ўз ичига олади”⁷. Бизнинг назаримизда, мазкур таърифнинг камчилиги шундаки, унинг муаллифи таъминланган жиноят бўлмаган жиноятлар субъектив томонининг аниқлигидан келиб чиққан.

Жиноят содир этиш босқичларига ҳам олимлар томонидан турлича таърифлар берилган. Масалан, “Жиноят содир этиш босқичлари жиноят ҳуқуқи томонидан қасддан жиноят содир этишга тайёргарлик кўриш ва бевосита бажариш босқичлари (жиноий фаолиятнинг ривожланиш босқичлари) сифатида тушунилиб, жиноятга тайёргарлик кўришдан бошланиб жиноий оқибатлар келиб чиқишида таъминланади. Бу босқичлар 3 та: 1) жиноят содир этишга тайёргарлик кўриш босқичи; 2) жиноят таркиби объектив томонини

²Уголовное право России. Часть общая. учебник для ВУЗов./ отв.ред. Л.Л.Кругликов.-2-е изд., перераб.и доп. –Москва. 2010.

³Редин М.П. Объективные и субъективные признаки приготовления к преступлению и покушения на преступление // Следователь. 2003. –№9 (65).

⁴Назаренко Г.В., Ситникова А.И. Неоконченное преступление и его виды. Монография. –М.: Ось-89, 2003.

⁵Козлов А.П. Учение о стадиях преступления. –СПб.: 2002., Ситникова А.И. Неоконченное преступление и его виды. –М., 2003.

⁶Ситникова А.И. Наказуемость неоконченных видов преступлений // Уголовное право. 2002. –№4.

⁷Тишкевич И.С. Приготовление и покушение по советскому уголовному праву (понятие и наказуемость). – М., 1958. – 27-б.

¹Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. –Тошкент: Илм Зиё. 2011. –Б. 525.

бажариш; 3) жиноятнинг тамом бўлиши ва ижтимоий хавфли оқибатларнинг келиб чиқиши¹ дир.

А.С.Якубов эса жиноят содир этиш босқичларига қуйдагиларни киритади: 1) қасднинг шаклланиши; 2) жиноятга тайёргарлик кўриш; 3) жиноят содир этишга суиқасд қилиш; 4) тамом бўлган жиноят.

Н.Ф.Кузнецова эса, жиноий фаолиятнинг ривожланиш босқичлари ва тамом бўлмаган жиноят турларини ажратишга доир ўзининг фикрини билдириб, босқичлар деганда жиноятга тайёргарлик кўриш борасидаги ҳаракатларни ва жиноятни бажаришни, тамом бўлмаган жиноят турлари деганда эса – жиноятга тайёргарлик кўриш ва жиноят содир этишга суиқасд қилишни назарда тутган². Бироқ Н.В.Лясс бу нуқтаи назарни қўллаб-қувватламаган³. Кейинчалик Н.Ф.Кузнецова жиноий фаолият ривожланиш жараёнининг юқорида зикр этилган икки босқичга, бизнингча, асосиз равишда, учинчи босқич – жиноий оқибатларнинг юз беришини қўшган⁴.

“Жиноятларни содир этиш босқичлари” ва “тамом бўлмаган жиноят” тушунчаларини фарқлаш зарурлиги ва уларнинг мезонлари ҳақида 1987 йилда В.Н.Кудрявцев ёзган эди⁵. Н.Ф.Кузнецованинг таъкидлашича, баъзи бир лойиҳаларда, масалан Россия Жиноят тузуги (Умумий қисм) лойиҳасида тамом бўлмаган жиноят институти “жиноятни содир этиш босқичлари” деб номлангани ва бу тўғри эмаслигини таъкидлаган⁶. Бу масалага Н.П.Кузнецов ҳам изчил ёндашмаган: ўз асарида у жиноятга тайёргарлик кўриш ва жиноят содир этишга суиқасд қилишни тамом бўлмаган, бошланғич жиноий фаолият шакллари деб, бошқа жойида эса – жиноий ниятни амалга ошириш босқичлари деб атаган⁷, ваҳоланки, иккала ҳолда ҳам гап айтиб бир нарса – тамом бўлмаган жиноят турлари ҳақида боради.

Кейинчалик мазкур муаммо атрофидаги баҳсга А.П.Козлов қизгин тус беради. У жиноятни содир этиш босқичларига жиноий ниятнинг пайдо бўлиши, уни амалга ошириш учун шарт-шароитлар яратиш ва жиноятни бажаришни киритади⁸. Бизнингча, жиноий ниятнинг пайдо бўлиши жиноятни содир этиш босқичи ҳисобланмайди, сабаби ушбу ҳолатда жиноий ниятни амалга ошириш борасидаги фаолият мавжуд бўлмайди.

Жиноят содир этиш босқичлар атамасининг ўрнига жиноий ниятнинг амалга ошириш босқичлари атмасининг қўлланилишини таклиф этган М.П.Редин

мазкур тушунчани 2 га, яъни жиноятни бажариш учун қасддан шарт-шароит яратиш босқичи ва жиноятни бажариш босқичига ажратишни таклиф этган. Фикримизча, мазкур таклиф жиноят қонунчилигига мувофиқ эмас. Сабаби жиноий ният сўзи жиноят қонунчилигида ифодаланмаган, шунингдек, мазкур тушунчаларни 2 га бўлиш ижтимоий хавфли қилмишни квалификация қилиш учун ҳеч қандай юридик аҳамиятга эга эмас. Мазкур босқичлар бир-биридан ўзларининг ижтимоий хавфлилиқ даражасига кўра фарқланиши лозим. Лекин жиноятни бажариш учун қасддан шарт-шароитлар босқичи таркибига жиноятга тайёргарлик кўриш босқичи киради, жиноятни бажариш босқичи таркибига эса жиноятга суиқасд қилиш ва тамом бўлган жиноятлар киради. Аммо уларнинг ижтимоий хавфлилиқ даражаси, жиноят қонуни билан кўриқланадиган объектларга зарар етказиш хавфи турлича ва шунга асосан уларни бир босқич доирасига киргизиш мумкин эмас.

Бизнинг назаримизда, буларнинг барчаси узоқ йиллар мобайнида жиноят ҳуқуқи назариясида жиноий ниятни амалга ошириш босқичлари ҳақидаги таълимотнинг ривожланишига, бинобарин, жиноятлар учун уларнинг тугалланганлик даражасига кўра жавобгарлик тўғрисидаги қонун ҳужжатларини ва уларни қўлланиш амалиётини такомиллаштиришга монелик қилиб келган. Аслида жиноят содир этиш босқичлари жиноят ҳуқуқи назариясида мавжуд тушунча бўлиб, жиноят қонунчилигида ўзининг аксини топмаган. Сабаби, барча жиноят таркибларида жиноят босқичлари мавжуд бўлмайди, жиноий ниятнинг амалга оширилиши жараёни жиноят содир этиш босқичлари схемаси асосида ривожланмайди. Шунингдек, жиноят ҳуқуқи назариясига мувофиқ, жиноят содир этиш босқичлари фақат тўғри қасддан содир этиладиган жиноятларда мавжуд бўлади. Жиноят содир этиш босқичларининг ўзига хос хусусияти мазкур босқичлар жиноий ниятнинг амалга ошишининг реал бўлиши орқали тамом бўлган жиноятларга янада яқинлашади.

Босқичлар ўзига хос юридик аҳамият касб этмайди. Улар фақат тамом бўлмаган ва тамом бўлган жиноят сифатида жиноят-ҳуқуқий категория ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, жиноят ҳуқуқи назариясидаги жиноят содир этиш босқичлари атамасидан умуман воз кечиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Сабаби:

биринчидан, аввало қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) жиноят деб топиллиши учун унинг белгилари, яъни ижтимоий хавфли, ҳуқуққа хилоф, айбли ва жазога сазовор бўлиши лозим. Қилмиш содир этилишининг ўзи ҳали жиноят эмас. Жиноят содир этиш босқичлари атамасининг қўлланилиши ҳали содир этилаётган қилмишга бўлган баҳони, яъни уни жиноят эканлигини таъкидлайди. Ва босқичларни яхлит бир тизим сифатида кўради. Жиноят содир этиш босқичлари яхлит бир тизим ҳисобланмайди. Шуни таъкидлаш керакки, баъзи олимлар томонидан қасднинг шаклланиши ва намоеён бўлиши босқичини жиноят содир этиш босқичлари таркибига киритилади. Аслида улар жиноий жазоланадиган босқичлар ҳисобланмайди. Шунга асосан, улар жиноят ҳуқуқий аҳамият касб этмайди;

иккинчидан, жиноят ривожланмайди, жиноий ният ривожланиб, мазкур ният амалга оширилиб, қонун

¹ Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. – Тошкент: Илм Зий. 2011. 239 б.

² Қаранг: Кузнецова Н.Ф. Ответственность за приготовление к преступлению и покушение на преступление по советскому уголовному праву. – М., 1958. – 39–41-б.

³ Қаранг: Курс советского уголовного права. Часть общая. Т. 1. – Л., 1968. – 539–540-б.

⁴ Қаранг: Советское уголовное право. Общая часть: Учебник / Под ред. Г.А.Кригера, Н.Ф.Кузнецовой, Ю.М.Ткачевского. 2-е изд., доп. и перераб. – М., 1988. – 164-б.; Уголовное право. Общая часть / Под ред. Н.Ф.Кузнецовой и др. – М., 1993. – 176-б.; Учебник уголовного права. Общая часть. – М., 1996. – 164-б.

⁵ Қаранг: Уголовный закон: опыт теоретического моделирования / Отв. ред. В.Н.Кудрявцев, С.Г.Келина. – М., 1987. – 93-б.

⁶ Қаранг: Новое уголовное право России. ... – 53-б.

⁷ Қаранг: Кокорев Л.Д., Кузнецов Н.П. Уголовный процесс: доказательства и доказывание. – Воронеж, 1995. – 73, 75-б.

⁸ Қаранг: Козлов А.П. Стадии и неоконченное преступление. Вып. 1. Стадии совершения преступления: Учебное пособие / Красноярск, 1993. – 33-б.

билан қўриқланадиган объектларга зарар етказадиган ёки зарар етказиш аниқ хавфи келтириб чиқаради;

учинчидан, бевосита юқоридаги фикрга қўшимча сифатида жиноий ният содир этилмайди, балки жиноят содир этилади;

тўртинчидан, ЖК Махсус қисм моддаларидаги турли жиноят таркиблари (моддий, формал ва кесик) нинг тамом бўлиш вақти жиноят содир этиш босқичлари билан боғлиқ эмас. Шунга мувофиқ, жиноят содир этиш босқичларни таҳлил қилинаётган жиноятларнинг асоси дейиш мумкин эмас. Чунки барча жиноятлар ҳам жиноятга тайёргарлик қўриш, жиноят содир этишга суиқасд қилиш ва тамом бўлган жиноят схемаси асосида ривожланмайди. Амалиётда аниқ бир жиноятни содир этиш учун учта босқич кетма-кетлик асосида содир этилиши мумкин. Аксарият жиноятлар ҳеч қандай тайёргарлик ҳаракатларсиз бирдан содир этилади, яъни тамом бўлган жиноят дастлабки ҳаракатсиз ёки суиқасдсиз содир этилиши мумкин. Шунингдек, шахс ҳеч қандай тайёргарлик ҳаракатларсиз жиноятга суиқасд қилиши ва кўзлаган жиноий мақсадига эришиши мумкин;

бешинчидан, жиноят ҳуқуқида жиноят содир этиш босқичлари атамасининг қўлланиши 3 та босқичнинг ҳам юридик аҳамиятини бир хил даражага қўяди. Уларнинг ижтимоий хавфлилиқ даражаси бир хиллигидан далолат беради. Маълумки, жиноятга тайёргарлик қўриш, жиноят содир этишга суиқасд қилиш ва тамом бўлган жиноятларнинг жиноят қонуни билан қўриқланадиган объектга зарар етказиш даражаси бир хил эмас. Бежизга жиноят қонунида тамом бўлмаган жиноятлар учун алоҳида жазо белгилаш ҳақидаги қоида мавжуд эмас. Шунга мувофиқ, жиноятга тайёргарлик қўришга нисбатан жиноятга суиқасд қилишнинг жиноятга суиқасд қилишнинг тамом бўлмаган жиноятга нисбатан ижтимоий хавфлилиқ даражаси юқори;

олтинчидан, жиноят содир этиш босқичлари қилмишнинг квалификацияси учун ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Аксинча, тамом бўлмаган жиноятлар юридик аҳамиятга эга. Жиноят қайси босқичда тўхтатилганлигидан эмас, балки жиноятнинг тугалланишига кўра қайси тури содир этилганлиги амалий жиҳатдан аҳамиятли бўлиб ҳисобланади.

Б. Исломов

ТДЮИ стажер-тадқиқотчи-изланувчиси

ЖАЗОНИ ЕНГИЛЛАШТИРУВЧИ ҲОЛАТЛАРГА ДОИР ҚОНУН ҲУҶЖАТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

Жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларнинг жиноят ҳуқуқида, хусусан, жазо тайинлашда муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиз саналиб, маълумки ҳар қандай ҳуқуқий ҳодисанинг асл моҳияти, ҳуқуқий табиатини англаш учун унинг вужудга келишини босқичлари, бунга сабаб бўлган омилларни аниқлаб олиш зарур. Шу сабабдан ҳам, енгиллаштирувчи ҳолатларнинг ҳуқуқий табиатини англашнинг воситаларидан бири сифатида ушбу ҳолатларга доир қонунчиликнинг ривожланиши масаласини кўриб чиқишни лозим топдик.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, Ўрта Осиё ҳудуди Россия империяси томонидан босиб олинганга қадар¹ ушбу ҳудудда мустақил давлатлар саналган Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликлари ҳукмронлик қилган бўлиб, уларда шариат нормалари амал қилган. Россиянинг босқини оқибатида Қўқон хонлиги тугатилиб, Туркистон Генерал Губернаторлиги ташкил топади. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги расман мустақиллигини сақлаб қолган бўлса-да, Россиянинг мустамлакасига айланади. Асосан фуқаролик ишларини ва майда жиноят ишларини кўриш учун уларнинг ҳудудида вақтинчалик қозилик судлари сақланиб қолади. Шариат нормалари 1917 йилда Октябрь инқилобининг юз бергидан сўнг совет давлатининг ташкил топиши оқибатида 1920 йилда Бухоро амирлиги ва Хоразм хонлиги тугатилиб, совет давлатининг таркибига кирувчи Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари ташкил топгунга ва совет қонунлари тўлиқ жорий этилгунга қадар амал қилади. Туркистон губернияси ўрнида эса РСФСР таркибидаги Туркистон автоном республикаси ташкил этилади.

Демак, дастлаб рус босқинига қадар Ўрта Осиё ҳудудида жойлашган давлатларда ушбу ҳудудда араблар истилосидан² сўнг ўрнатилган ислом дини билан чамбарчас боғлиқ бўлган шариат³ нормалари амал қилган бўлиб, унинг асосий манбаларини Қуръон⁴, Сунна⁵, ижмоъ⁶ ҳамда қиёс¹ ташкил этган.

¹ Ушбу жараён 1865 йилда бошланган.

² 674 йилда Пойкенд, икки йилдан сўнг Бухоро, 712 йил Хоразм, кейинроқ Самарқанд, Фарғона, Шош шаҳарларининг араблар томонидан истило қилиниши билан деярли Мовароуннахрнинг барча асосий шаҳарлар араблар қўлига ўтади. VIII асрдан Мовароуннахр халқлари тарихида янги давр бошланиб, ушбу даврга қадар амал қилиб келган зардуштийлик ва христианлик динларининг ўрнига ислом дини кенг тарғиб қилина бошланган.

³ Шариат (араб. – остона ва сув ичиш жойи) – Қуръон ва Сунна асосида тузилган, давлат, мерос, жиноят ва оила–никоҳ ҳуқуқи нормаларининг мажмуидир.

⁴ Араб тилидан «ал–Қуръон» – ўқимоқ, қироат қилмоқ, жамлаш маъноларини англатиб, ислом ҳуқуқининг бош манбаи ҳисобланади.

⁵ Исломда мусулмонлар учун ибрат ҳисобланган Муҳаммад пайғамбарнинг (САВ) сўзлари, амаллари ва хатти–ҳаракатлари саналиб, унинг замирида ҳадислар (араб. – «хабар», «янгилик») ётади.

⁶ Ислом ҳуқуқининг атоқли ҳуқуқшунослари – муҷтаҳидларнинг муҳокама этилаётган масала юзасидан яқдил бир фикрга келиши.